

УДК 323.21

Венгерська В. О., Возна Л. Ю.

ДО ПРОБЛЕМИ ТРИВАЛОСТІ ЦИКЛУ ЖИТТЄЗДАТНОСТІ ПОЛІТИКО-ЕКОНОМІЧНОЇ СИСТЕМИ

Розглянуто зв'язок між стійкістю політико-економічної системи та суспільно-політичною стратифікацією. Доведено, що система, яка характеризується ідеологічною однорідністю, є нежиттєздатною. Пропонується модель життєвого циклу політико-економічної системи, що базується на ідеї зміни пам'яті поколінь та суспільно-політичної стратифікації.

Предметом дослідження у даній статті є стійкість, динаміка та тривалість існування політичне однорідної системи. Під політичне однорідною системою розуміємо таку систему, в якій панує одна політична сила, що спирається на певну ідеологію та має монопольний і тотальний вплив на суспільство й громадську думку. Суспільство, в якому за домінування однієї політичної сили (правлячої партії) наявні прошарки (страти), які дотримуються ідеологій, альтернативних офіційній, належить до політичне неоднорідних.

Проблема визначення тривалості існування та причин занепаду суспільно-політичних систем є однією з головних у соціальній науці. Серед досліджень, у яких розглянуто часові рамки й причини становлення, розквіту та занепаду суспільних систем, відзначимо теорію суспільно-економічних формацій К. Маркса, концепцію життєвого циклу культур О. Шпенглера, теорію суспільно-історичного розвитку А. Тойнбі і К. Ясперса, теорію цивілізацій У. Ростоу, критику історизму К. Поппера та ін.

Метою даного дослідження є з'ясувати об'єктивні причини занепаду політико-економічної системи СРСР наприкінці 80-х - на початку 90-х років ХХ ст. Ці причини значною мірою розглянуті критиками командно-адміністративної

системи (Л. Мізес, Ф. Хайек, В. Ойкен та ін.) та сучасними дослідниками трансформаційної кризи (див., напр., [1; 2; 7; 9]). Ми пропонуємо проаналізувати їх у контексті тези про нестійкість внутрішньо однорідної системи. Наш аналіз буде насамперед на теорії довгих хвиль М. Кондратьєва [6], на основних тезах праці П. Сорокіна «Соціальна стратифікація і мобільність» [8], а також на наших власних дослідженнях у галузі теорії економічних циклів, економічної рівноваги [4; 5] й політичної стратифікації [3].

Досліджуючи політичні устрої та політичну стратифікацію в різних країнах протягом тривалого періоду часу, П. Сорокін ще у середині ХХ століття дійшов висновку про відсутність сталої тенденції розвитку суспільно-політичних відносин чи то в напрямку збільшення демократії, чи навпаки. В історії, стверджував він, не існує сталої тенденції переходу від монархій до республік, від самодержавства до демократії, від правління меншості до правління більшості, від мінімального втручання уряду в життя суспільства до тотального державного контролю над ним. У будь-якому суспільстві відбувається невинна боротьба між силами політичного вирівнювання та силами стратифікації. Часом перемагають одні сили, часом беруть гору інші.

Тільки-но коливання профілю в одному з напрямків стає надто сильним і різким, протилежні сили у різний спосіб збільшують свій тиск і приводять профіль стратифікації до точки рівноваги [8, 352].

Фактично П. Сорокін показав, що існує певна циклічність у формуванні й змінах як суспільно-політичної стратифікації, так і політичних систем. У міркуваннях ученого наявні ідеї про зв'язок між тривалістю існування суспільної системи та характером суспільної (політико-економічної) стратифікації. Ці ідеї слугують підставою для припущення про те, що системи є нестійкими, якщо вони характеризуються як надмірно однорідні або надмірно різнорідні.

Можна виділити три стани суспільства, які розрізняються за ступенем їх політичної (ідеологічної) однорідності/різнорідності: 1) політично однорідне суспільство; 2) суспільство з домінуванням однієї політичної сили за наявності інших; 3) політичне різнорідне суспільство, у якому наявні різні політичні сили без чіткого домінування однієї. Надмірно однорідні та надмірно різнорідні суспільства характеризуємо як відносно прості системи. Оскільки еволюція системи полягає в її ускладненні, політичне однорідне суспільство відповідає еволюційно найпростішому. Воно характеризується низьким ступенем адаптивності до зміни зовнішніх умов, а отже, нестійкістю. Вплив будь-якого екзогенного фактора породжує нову властивість системи, яка сприяє її виживанню, але водночас руйнує її однорідність. Отже, ситуація досягнення системою політичної однорідності може бути охарактеризована як своєрідна точка біфуркації, після проходження якої систему може охопити хаос.

Тому ситуації абсолютної однорідності та абсолютної різнорідності відповідають кінцевим фазам життєвого циклу політичної системи. На рисунку крива зображує життєвий цикл політичної системи, який складається з таких фаз: (I) зародження, (II) зміцнення і зростання, (III) зрілість, (IV) старіння й закінчення існування. Фаза зародження нової політико-економічної системи безпосередньо пов'язана з припиненням існування попередньої. Трикутники зображають профілі політичної стратифікації суспільства. Перший трикутник символізує політичну різнорід-

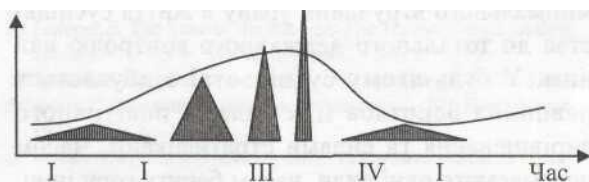

Рисунок. Життєвий цикл політико-економічної системи і зміна профілів політичної стратифікації

ність. Другий та третій - позначають ситуацію домінування однієї політичної сили за наявності інших. Нарешті, четвертий трикутник характеризує суспільство політичної однорідності.

Постає запитання: яким є час, необхідний для досягнення суспільною системою стану політичної однорідності, уніфікованості й відсутності будь-якої стратифікації? На нашу думку, вимір часу тут варто пов'язувати зі зміною поколінь. Адже кожне покоління є носієм певної інформації, яка передається наступному, але поступово ця інформація втрачає свою початкову якість і відповідно силу впливу.

Зміна пам'яті поколінь відповідає періодам змін суспільно-політичної стратифікації в циклі розвитку системи. *Перший період* є своєрідною фазою зародження. Його початок (стадія f) припадає на час соціального катаклізму, суспільного хаосу і характеризується значною мірою розширенням населення за ідеологічними й політичними уподобаннями. Носії нової ідеології - представники покоління $(t-1)$, що приходять до влади, складають незначну частину населення. Політична структура тут є нестійкою, а формування певної політичної системи в таких умовах є нетривким і невизначеним.

Закінчення цього етапу буває пов'язане з досягненням віку трудової активності поколінням, яке формувалося вже після встановлення нового режиму. Це може бути покоління, якому на час формування режиму виповнилось приблизно 7 років (такий вік розглядається як умовно-стартовий для отримання освіти), а стану трудової активності це покоління досягає приблизно через 11 років. Вважатимемо 18-річний вік як умовно-базовий для розрахунків, оскільки його пов'язують із досягненням повноліття. Це так зване \hat{t} -покоління. Звідси випливає, що етап політико-економічної нестабільності охоплює приблизно 11 років.

Другий період - етап зміцнення і зростання - пов'язаний із поширенням ідеології пануючого режиму. Це час, коли реальну підтримку режим знаходить у представниках t -покоління, яке формувалося в умовах панування цього режиму і його ідеології. *Третій період* - це етап зрілості системи, коли досягається підтримка режиму з боку більшості населення, яке складає покоління, що формувалося за даного режиму й досягло віку трудової активності $(t+1)$ -покоління. Суспільно-політичну арену залишають (відходять від активної діяльності) представники $(t-1)$ -покоління, сформованого до встановлення чинного режиму. Цей період настає приблизно через 18-22 роки (час досягнення віку трудової активності $(t+1)$ -покоління) після початку другого етапу.

Цей період триває аж до того часу, коли піде з життя ($t - 1$)-покоління, яке формувалось до початку панування режиму і несло в собі пам'ять про минулий суспільно-політичний лад. Період між зародженням режиму та початком цієї фази дорівнює приблизно різниці між середньою тривалістю життя та свідомо-активним віком ($75 - 18 = 57$ років). Отже, третій період триває приблизно 24 роки ($57 - 22 - 11 = 24$), тобто дорівнює тривалості другого періоду. До влади приходять ($t + 1$)-покоління.

Четвертий період - етап занепаду. З відходом ($t - 1$)-покоління суспільство стає однорідним у політико-ідеологічному вимірі. У ньому втрачено пам'ять про політико-економічну систему, що існувала перед нинішньою. Оскільки цей період характеризується внутрішньою нестійкістю системи, він є нетривалим, імовірно, рівним етапу зародження, тобто приблизно 11 рокам.

П'ятий період — загибель існуючої системи та зародження нової. За своїми характеристиками цей період є тотожним фазі зародження.

Отже, своєрідний життєвий цикл політико-економічної системи, яка базується на певній ідеології, дорівнює приблизно 70 рокам - середній тривалості життя людини і складається з 4 фаз, завершення останньої з яких є початком фази зародження нової системи.

Застосуємо ідею про життєвий цикл політико-економічної системи та його періодизацію до оцінки життєвого циклу системи радянського суспільства.

Перший період - зародження системи (1917-1928 рр.). Початок цього періоду припадає на 1917р. Частина населення, яка перебуває в стані трудової активності, формує ($t - 1$)-покоління. Суспільство не є однорідним за ідеологічними уподобаннями. Одні з його членів залишаються носіями інформації про старий лад, інші ж - приймають соціалістичну ідею, яка саме стає панівною. Нова влада формується в умовах багатопартійності й багатовекторності. Така система є нестійкою, а отже, нетривалою.

Важливим рубежем у рамках цього періоду було започаткування політики «воєнного комунізму», що передбачала, зокрема, одержавлення всіх сфер громадського життя. Процес формування системи супроводжувався пошуками та експериментами. У 1921 р. відбувся різкий поворот до «нової економічної політики», а у 1925 р. було проголошено курс на індустріалізацію країни (здійснення якого відбувалося головним чином за рахунок нищівної експлуатації села). «Завершальним акордом» у формуванні нової системи був розпочатий у 1927 р. курс на колективізацію

села. Але вже у 1928 р. відбувається серія гучних справ, спрямованих на боротьбу з «ворогами», яка згодом розгорнеться з нелюдською силою і є свідченням того, що система виштовхує всіх, хто не вписується в її рамки.

Другий період - фаза зміцнення та зростання (1929-1952 рр.). Цей період триває приблизно 23 роки і характеризується формуванням ідеологічної більшості прихильників соціалістичної ідеї насамперед з числа (t)-покоління. Поряд із цим існують меншості, які несуть у собі пам'ять про старий режим і старі ідеологічні настанови. Режим консолідується. До влади приходять представники t -покоління, частково витісняючи ($t - 1$)-покоління.

До 1937 р. в Радянському Союзі ще існує опозиція - виразники різних точок зору щодо методів розв'язання існуючих проблем, шляхів подальшого розвитку тощо. Ідея комуністичної революції залишається вельми привабливою, в країну приїждять різноманітні закордонні делегації, іноземних фахівців залучають до будівництва й налагодження роботи підприємств. Тобто система не набула ознак закритої та несприятливої до зовнішніх впливів. Однак усе це відбувалося на тлі посилення адміністративно-командних методів керування суспільством, поступово його уніфікації, наступу на опозицію. Посилюється роль, і закріплюється монопольна позиція однієї партії, яка зливається з державою. З 1937 р. пов'язують цілковите згортання всіх демократичних елементів системи та її перехід до тоталітарного режиму.

У 30-х рр. остаточно руйнується межа між сферою політичного та громадянського суспільства; одним із механізмів цього процесу була практика «партійних чисток»; посилюється ОГПУ; формується й розгалужується ГУЛАГ. Народжується дисциплінована, беззастережно спрямована на виконання директив центру монолітна партія. Під жорсткий партійний контроль потрапляє комсомол, що стає дієвим механізмом впливу на молодь. Характеристика системи, що встановилася, її нелюдська сутність, скерованість на розв'язання проблем будь-якими засобами й за рахунок власного населення, виявляє себе у 1932-1933 рр., у часи жахливого голодомору, що особливо болюче вразив українське село. Конституція 1936 р., досить демократична за змістом, була лише своєрідним фасадом авторитарного режиму, який поступово переростав у тоталітарний.

З середини 1930-х рр. у країні спостерігається підвищення матеріального добробуту населення. У 1935 р. було скасовано карткову систему на хліб, борошно й крупи, а згодом і на всі інші товари. Незаперечними були досягнення у сфері

освіти й професійної підготовки. Моральний дух радянських людей «підігрався» зверненням до традицій революційної боротьби, класової свідомості. А створений «вождем» у 1938 р. «Короткий курс історії ВКП(б)» став визначальним знаряддям зомбування громадян.

Друга світова війна, окупація, необхідність боротися не з уявним, а з реальним ворогом мобілізували радянських людей на чергові жертви й подвиги. Втім, ці обставини знову ж таки працювали на систему. Попри перемогу у війні, в суспільстві спостерігаються розчарування й невпевненість. Посиленню цих настроїв сприяли голод 1946 р. і чергові репресії 1948-1952 рр.

Третій період - фаза зрілості, розквіту та початку стагнації (початок 1950-х-середина 1970-х рр.). Рубіжною подією цього періоду стала смерть Сталіна. Вслід за нею з великої політики поступово йдуть люди, на яких трималася система і які символізували попередню епоху; відбувається зміна вищого керівництва партії та держави, що тягне за собою зміну політичних і духовних настроїв і пріоритетів - так звану відлигу. Спостерігається активізація міжнародних обмінів та контактів; у Москві відбувається Всесвітній фестиваль молоді та студентів; Радянський Союз перетворюється з цілковито «закритої» країни на відносно «відкритої».

Соціальна сфера характеризувалась активною післявоєнною відбудовою без будь-якої зовнішньої допомоги (план Маршалла був категорично відкинутий Сталіним як неприйнятний). У містах виростили нові житлові масиви, було розроблено й упроваджено закон про пенсії, здійснено паспортизацію на селі, скорочено робочий день. Спостерігається активний розвиток науки і техніки, в тому числі й розвиток космічної галузі, що значною мірою було стимульовано гонкою озброєнь. Хоча, як виглядало, і в зовнішньому світі складалася ситуація, сприятлива для Радянського Союзу: перемогла соціалістична революція на Кубі, формувалася соціалістичний табір (підписання Варшавської угоди, створення Ради економічної взаємодопомоги), поширювалися національно-визвольні рухи в Африці.

Саме в 1950-ті рр. найбільш ефективно працювала економіка. Було досягнуто рівноваги у товарно-грошовій системі, розпочато соціальну переорієнтацію економіки, здійснено заходи для стимулювання сільськогосподарського виробництва, збільшено випуск товарів споживання. Однак уже наприкінці 1950-х - на початку 1960-х рр. відбувається відмова від політики домінування економічного інтересу, яку намагався проводити знятий з посади Голови Ради Міністрів Г. М. Маленков. Поширилася максима, згідно з якою комуністичний ідеал принципово не має нічого

спільного з приватними, власницькими Інтересами. Попри неоднозначність результатів перетворень, здійснених упродовж другої половини 1950-х - першої половини 1960-х років, СРСР було перетворено на країну з більш раціональною системою господарювання, орієнтованою на передові індустріальні технології. Проте сутнісні риси радянської влади лишались незмінними: тотальна цензура, монопольне становище компартії, домінування державного сектору.

У середині 1960-х років спостерігається зменшення представників (*t-1*)-покоління (до природного вимирання додалися втрати війни). М. С. Хрущов, будучи одним з останніх політиків Радянського Союзу, що співпрацював із Сталіним, уособлював покоління діячів, які змогли, пристосувавшись, вижити і навіть експериментувати. Типовим представником *t-1*-покоління керівників був Л. І. Брежнєв, призначення якого спочатку сприймалось як нетривале непорозуміння, а насправді затягнулося на вісімнадцять років. Ця постать стала символом епохи занепаду радянського режиму.

Четвертий період ~ фаза занепаду, стагнації (середина 1970-х - кінець 1980-х років). У цей період суспільну «арену» залишають представники (*t-1*)-покоління, що пам'ятали про несоціалістичне суспільство. Більшість населення країни зростала й виховувалась в умовах комуністичної ідеології. Суспільство стає умовно-однорідним, ідеологічно нестратифікованим, відповідним типові простої системи, що характеризується негнучкістю і вразливістю до впливу зовнішніх чинників, їх дія складає загрозу повалення даної політико-економічної системи.

У 1975 р. керівництво СРСР було змушене підписати Гельсінську угоду і приєднатися до Декларації про права людини. Діяльність офіційно дозволених Гельсінських спілок на території більшості радянських республік фактично дала можливість озвучити критичні настрої, що існували в суспільстві. Дисидентський рух цього періоду виявив опір намаганням влади уніфікувати суспільну думку.

Впродовж трьох десятиліть, що передували початку кризи в СРСР, спостерігалась тенденція до зниження темпів зростання національного доходу й продуктивності праці. Мільярдні прибутки від продажу природних ресурсів спрямовуються на розвиток військово-промислового комплексу, посилення якого мало знайти свій «вихід», що й призвело до введення у 1979 р. радянських військ до Афганістану. Нормою суспільного життя стала подвійна мораль.

У народному господарстві СРСР відбувалось нагромадження засобів праці низького технологічного рівня, тривало їх неефективне використання. За оцінками експертів, у 1975-1985 рр. у СРСР загострювалася кризова ситуація в су-

спільному виробництві, характерними ознаками якої було різке зниження темпів зростання продуктивності суспільної праці та від'ємні темпи приросту народногосподарської фондівдачі [1, 34]. Структурна криза західної економіки середини 1970-х-початку 1980-х стала своєрідним імпульсом, що вплинув на радянську економіку, яка характеризувалась екстенсивним типом економічного зростання, прискорюючи її занепад.

Світова енергетична криза середини 1970-х років, таким чином, з одного боку, свідчила про кризу старого технологічного укладу і зіграла роль каталізатора у переході західного світу до нового технологічного укладу, а з іншого - сприяла поглибленню деформації радянської економіки. Нарощування експорту енергоресурсів свідчило саме про вичерпання внутрішніх факторів зростання радянської економіки. Надходження нафтодоларів дало змогу СРСР збільшити імпорт певних груп, насамперед продовольчих, товарів, тим самим послабивши гостроту їх нестачі. Зменшення цін на нафту й іншу сировину на світових ринках у другій половині 1980-х років негативно вплинуло на економіку СРСР, зменшивши надходження нафтодоларів у радянську економіку. Структурні зміни, що відбулися в розвинених країнах упродовж 1980-х років, не могли не вплинути на радянську економіку, також поставивши її перед необхідністю структурних змін.

Герой роману Дж. Оруелла «1984», пояснюючи завдання реформи мови в тоталітарному су-

спільстві ангосоу, полум'яне промовляв: «Невже вам не зрозуміло, що завдання новомови - звужити горизонти думки?» У цій коротенькій фразі талановито відображено суть тоталітарного соціалізму, спрямованого на уніфікацію людей та їхнього мислення; своєрідну інволюцію, в процесі якої знищується тип *homo sapiens*, формується новий тип істоти, яку навряд чи можна охарактеризувати як людину, оскільки вона вже не мислить, а просто механічно виконує набір дій, продиктованих партією й урядом. Звуження горизонтів думки до однієї ідеологічної лінії руйнує саме суспільство, як зрештою зруйнувало і радянську систему, що проіснувала приблизно 70 років.

Застосована до опису радянського режиму методика виділення життєвого циклу політико-економічної системи тривалістю приблизно 70 років може бути використана й до будь-якого іншого, в тому числі демократичного режиму. Саме таким був період між демократичними революціями середини XIX століття та приходом до влади націонал-соціалістів у Німеччині в 30-х роках XX століття, тобто поваленням демократичного ладу. Крах СРСР - одного зі світових лідерів другої половини XX століття - не має викликати більшого здивування, ніж те, яке пережила «цивілізована й освічена Європа» від Першої світової війни та перемоги фашизму в демократичній Німеччині. Запропонована нами модель наштовхує на висновок про те, що існує певна схожість між згадуваними подіями. Суть цієї схожості полягає в тому, що будь-яка політико-економічна ідеологія, стаючи абсолютною, підриває стійкість суспільного організму.

1. Балацкий Е. В., Богомолов Ю. П. Производительность труда и структурные сдвиги в экономике // Известия АН СССР. Серия экономическая. - 1991 - № 3. - С. 28-39.
2. Балацкий Е. В. Циклические закономерности структурного развития экономики // Российский экономический журнал. - 1993 - № 7.
3. Венгерская В. А. Профили политической стратификации в Украине в контексте теории Питирима Сорокина // Научное наследие Н. Д. Кондратьева в контексте развития российской и мировой социально-экономической мысли: Материалы к Международному научному симпозиуму, посвященному 110-летию со дня рождения Н. Д. Кондратьева. - М.: МФК, 2002, - С. 148-151.
4. Возна Л. Ю. До питання про передбачення економічних катастроф // Вісник ЖІТІ. Серія: Економічні науки. - 2002. - № 21. - С. 211-218.
5. Возна Л. Ю. О природе продолжительности К-волны // Научное наследие Н. Д. Кондратьева в контексте развития российской и мировой социально-экономической мысли: Материалы к Международному научному симпозиуму, посвященному 110-летию со дня рождения Н. Д. Кондратьева. - М.: МФК, 2002. - С. 215-217.
6. Кондратьев Н. Д. Проблемы экономической динамики. - М.: Экономика, 1989. - 526 с.
7. Панасик Б. Макроекономіка: диспропорції та їх причини // Економіка України, - 1995. - № 6.
8. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество, - М.: Политиздат, 1992, - 543 с.
9. Шербак В. Витратно-новаційна концепція «довгої хвилі» // Економіка України. - 1998. - № 2. - С. 53-59.

V. Vengerska, L. Vozna

THE PROBLEM OF THE POLITICAL-ECONOMIC SYSTEM'S LIFE-ABILITY CYCLE DURATION

In the article the link between political stratification s character and stability of political system is observed. The article asserts instability of ideological-homogeneous system and proposes the model of life-cycle of political-economic system. The model is based on ideas of generation's memory changes and changes of political stratification. The existence of 70-year political-economic cycle is suggested.